

DEPOZITUL DE BRONZURI DE LA PIR. URME ALE UNOR STRATEGII SOCIALE DIN EPOCA TÂRZIE A BRONZULUI

*Liviu Marta**

* Muzeul Județean Satu Mare; liviumarta@yahoo.com

Abstract. The bronze hoard from Pir (Satu Mare County, RO) comprises 24 socketed axes (originally 25), six sickles, three spearheads and one round pendant. The hoard falls into the series Moigrad-Tauteu / Hajúböszörmeny (horizon no. IV of hoards).

The deliberate damaging of the pieces from the hoard is inferred by the easily breakable parts that have been broken, by having marked the cutting line and eventually not having the piece broken. This aspect also appears in the custom specific of the hoards from horizon IV where offerings comprised more fragments of the same piece. These details about fragmentation bring out that the destruction is pure ritual rather than aiming to obtain a standard weight.

In what structure is concerned, the multiple presence of some types of pieces in the hoard from Pir and the many contemporary hoards point out many patterns in composition that provide clues about the interpretation of metal offerings. In the HaB period, the pieces from the composite hoards take the following pattern: many socketed axes with less sickles (usually fragmented) and a few spearheads (1–3 samples).

In order to unravel the possible meanings of the depositional pattern consisting of socketed axes–sickles–spearheads, first must be added that these items are associated with a few prestigious items (15 out of 25 hoards). This association, in which pieces specific of the elites are involved, suggests that the deposition in this type of hoards depicts the social strategy of that time. Recurrent deposition practices (ex. fragmentation) and recurrent selections of the pieces based on patterns reveal an encryption behind which wealth was destroyed in order to obtain divine grace and it was ostentatiously displayed in order to attain or maintain social status.

Keywords: bronze hoards, HaB period, deliberate damaging, patterns in composition, social strategies.

Primul lot din depozitul de la Pir, format din șase culturi, a fost recuperat de Némethi János în anul 1996¹. Piesele au fost primite de la dl Kóka József (Pir, nr. 390), care le-a descoperit în urma lucrărilor agricole de pe lotul său situat în partea de hotar “*Krumpli Földek / Pământurile de cartofi*”. În vara anului 2007, dl Szász Endre, directorul școlii din Pir, a mai descoperit două topoare, pe care le-a donat muzeului din Satu Mare. La locul indicat, folosind detectorul de metale, în data de

¹ Némethi, 1996, p. 31.

18 septembrie 2007, au mai fost găsit un număr de 12 arme și unelte de bronz². În data de 12 decembrie 2007 a mai fost recuperat un lot de piese, iar în primăvara următoare încă un fragment de seceră. Piesele au fost descoperite în pământul arat într-un perimetru restâns (8 × 6 m), situat pe un platou, la o distanță de 70–80 m sud de marginea terasei Ierului. În ansamblu, depozitul este compus din 24 celturi (inițial 25)³, șase seceri, trei vârfuri de lance și un fragment de pandantiv rotund ajurat.

Nu este scopul acestui articol de a publica integral încadrarea fiecărei piese care aparține depozitului de la Pir, însă este de domeniul evidenței că atât piesele directe, cât și asamblul compoziției sunt specifice tipului de depozite cunoscut în România sub denumirea de Moigrad–Tăuteu și în Ungaria sub denumirea de Hajúböszörmény. Christopher Pare⁴ și Carola Metzner-Nebelsick⁵ au realizat noi structurări asupra depozitelor din România, ultima dintre ele fiind utilizată și în lucrarea de față. Lucrarea dezbată dacă piesele alese pentru a fi depozitate au fost luate la întâmplare, pornind de la obiectele avute la îndemână sau dacă, eventual, aceste obiecte au fost selecționate, respectând, de asemenea, reguli și canoane caracteristice perioadei. Căutarea acestui răspuns s-a propus a fi realizat fără o forțare peste limită a izvorului istoric, dar în același timp s-a considerat că nu trebuie omise sau neimplicate o serie de cercetări recente realizate asupra depozitelor de bronzuri din Europa.

1. Deteriorări ale pieselor din depozit

O parte din piesele de la Pir au suferit deteriorări, despre care adesea nu se poate spune cu siguranță dacă sunt produsul unor lovituri provocate în urma utilizării pieselor, sau sunt produse din dorința de a le distruge. Această distincție este foarte importantă deoarece în cazul constatării intenției premeditate de a distruge sau fragmenta piesele se induce și intenția unui tratament special al pieselor, aspect esențial prin care este propusă motivația cultică a depunerii pieselor de bronz. Cele mai multe dintre topoarele de la Pir sunt deteriorate în zona tăișului. Despre ciobiturile din acea zonă este greu de spus dacă au survenit în urma lovirii unor obiecte contondente sau dacă tăișurile celturilor au fost rupte intenționat (Pl. 4/1). Un caz special este reprezentat de mai multe exemplare care prezintă ruperea colțului tăișului pe partea cu urechiușa de fixare (Pl. 4/4, 5, 6). Horia Ciugudean și Marius Ciută constată că ruperea acestei zone este extrem de frecventă la celturile din spațiul carpatic, apreciind pe baza unor urme de detașare vizibile pe multe tăișuri de celturi că deteriorarea acestora nu pare a avea un caracter accidental, produs în timpul utilizării⁶. Acest aspect poate fi adus în discuție în cazul unuia dintre celturile de la Pir, a cărui tăiș a fost detașat printr-o lovitură laterală (Pl. 4/6). Tăișul unor celturi păstrează urma unor lovituri pe materiale dure înguste de metal (sârme, coaste de întărire a secerilor, muchii înguste ale celturilor), unele care ar putea proveni din lovirea muchiilor unor piese sau nervuri

² Piesele au fost recuperate de către Szász Endre, Némethi János, Hágó Attila și Liviu Marta.

³ Szász Endre a menționat descoperirea, cu ani în urmă, a unui celt, ulterior pierdut (Némethi, 1996, p. 31).

⁴ Pare, 1998.

⁵ Metzner-Nebelsick, 1994; *Idem*, 2002; *Idem*, 2005.

⁶ Ciugudean, Ciută, 2008, p. 353.

de seceri din acest depozit (Pl. 4/7). În cazul unuia dintre celturi este evident că lama nu a fost ruptă în urma utilizării, ci în urma lovirii sale pe latura lată cu un alt obiect (Pl. 3/6, 4/2)⁷. Lovitura a fost aplicată cu multă forță, fapt ce a dus la îndoirea puternică a zonei de ruptură, probabil în urma unor lovituri repetate. În zona de ruptură nu se păstrează ampreta obiectului cu care a fost îndoit și rupt celtul, fapt ce presupune o suprafață de lovire lată, ce poate să fi produsă cu un ciocan (celt-ciocan), o piatră masivă sau chiar o bucată dură de lemn. O lovitură similară, pe latura lată, în zona de ruptură, poate fi identificat pe desenul unuia dintre celturile din depozitul de la Săcuieni, atribuit seriei Moigrad-Tăuteu. Tot o lovitură dură pare să fi suferit și una dintre lăncii, căreia i-a fost despicat tăișul (Pl. 4/3). Este greu de crezut că această tăietură a fost provocată de utilizarea lăncii în luptă sau în cadrul unor activități cotidiane⁸.

Secerile din depozitul de la Pir au fost fragmentate, două dintre ele fiind rupte în trei bucăți (Pl. 5/2, 3) iar una în două bucăți (Pl. 5/1). Starea contorsionată în zona de fragmentare (Pl. 3/10, 14, 15) arată că aceasta a fost realizată prin îndoire, produsă fie prin împingere, fie prin lovire cu un obiect lat, care nu a lăsat urme de contact în zona de atingere. O pregătire prealabilă a ruperii se evidențiază foarte bine în cazul secerii celei mai late (Pl. 5/1). Pentru a slăbi zona care urma a fi ruptă prin îndoire, în prealabil a fost realizată o tăietură, care pe o lungime de 5 cm are o traiectorie dreaptă. Intenția de a slăbi secera în vederea ruperii este cu atât mai evidentă cu cât traiectoria tăieturii, deoarece mergea greșit spre mâner, a fost schimbată spre lamă, pentru a permite fragmentarea piesei (Pl. 5/1a). Ruperea ulterioară a secerii s-a produs pe traiectoria tăieturii doar în zona din dreptul coastelor de întărire, iar faptul că pe cea mai mare parte a lamei ruptura s-a produs pe lângă tăietură a făcut ca operațiunea de pregătire a fragmentării să rămână bine evidențiată. Pe zona dinspre vârf a aceleiași seceri este vizibilă o altă tăietură superficială, care împreună cu o ciobire a lamei (Pl. 5/1b–1c) și o tăietură aplicată coastei intermediare, pe partea opusă, sugerează pregătirea unei noi linii de rupere, dat fiind că cele trei operațiuni au urmărit slăbirea piesei pe aceeași linie. Ruperea însă a fost produsă mai spre vârf, printr-o lovitură cu un obiect fără muchii ascuțite, probabil un ciocan. Linii repregătite prin tăieri aplicate coastelor de consolidare, dar nerealizate sunt vizibile și la alte seceri. Probabil operațiunile de pregătire a fragmentării secerilor au fost realizate cu lama unui celt, a cărei tăiș păstrează urme de uzură, adânci și înguste (Pl. 4/6), care au putut fi produse tocmai prin tăierea coastelor de consolidare de pe seceri. La una dintre seceri este vizibilă decuparea unei părți a tăișului (Pl. 5/2), operațiune bine evidențiată la depozitele din seria Cincu–Suseni/Kurd. O prezență curioasă în cadrul depozitului este aceea a secerii care pare a fi un rebut (Pl. 3/6), prezență care, la nivelul depozitelor din orizontul IV, este rar întâlnită⁹.

Secerile sunt obiectele cele mai fragmentate și îndoite în cadrul depozitelor din orizontul IV, în timp ce vârfurile de lance și topoarele fiind în mare majoritate nefragmentate, dau această notă generală întregii acumulări. Pentru depozitele din

⁷ Petrescu-Dîmbovița, 1978, pl. 238B/3.

⁸ Vârfuri de lance fragmentate în orizontul IV de depozite: *Ibidem*, pl. 235/19 (Moigrad).

⁹ *Ibidem*, 1978, pl. 250/7 (Zagon I).

HaA ruperea în bucăți a pieselor este mult mai intensă și mai frecventă, însă este extrem de rară depunerea mai multor fragmente care provin de la aceeași piesă, atât în ce privește zona de nord a Transilvaniei¹⁰, cât și pentru o regiune mai vastă a spațiului european¹¹. Un aspect interesant pe care îl scot în evidență secerile de la Pir și unul dintre topoare este acela că fragmentele de seceri și celturi se pot adăugi astfel încât să recompună obiectele înainte de îndoire și rupere. Deși nu a fost remarcată în mod special, depunerea mai multor fragmente de la un obiect este o practică întâlnită în depozitele din “orizontul IV”¹², chiar dacă continuă să fie prezente un număr ridicat de fragmente singulare, adică părți de obiecte ce nu sunt întregi. În mod evident descoperirea la Pir a unui număr mare de fragmente ce recompun piese întregi se datorează modului de recuperare a depozitului: folosirea detectorului de metale a permis recuperarea unor fragmente mărunte, care au fost răvășite de mașinile agricole. Se poate scoate în evidență că această recuperare completă este un element comun al depozitelor din orizonturile IV și V, care au fost descoperite cu detectorul de metale¹³. Este de la sine înțeles că în cazul numeroaselor depozite din orizontul IV găsite incidental, descoperitorii nu au observat fragmentele mici de obiecte sau, în cazul unor fragmente de lame de seceri, acestea chiar nu au fost adunate de la locul de depunere. Depozitul de la Pir arată că prezența mai multor fragmente, care provin de la același obiect, poate fi considerată o notă generală pentru mai multe depozite din orizonturile IV–V, prin aceasta deosebindu-se de depozitele de bronzuri anterioare.

Deteriorarea unor piese a fost explicată, cel puțin în parte, prin practici rituale¹⁴, acesta fiind unul dintre argumentele pentru care reprezentanții școlii germane consideră depozitele în sine, inclusiv cele de acest tip, ca având în principal un caracter votiv¹⁵. În fine, fragmentarea pieselor de bronz din depozite, și cu precădere

¹⁰ Pentru depozitul de la Brâglezi, chiar dacă a fost recuperat cu detectorul de metale, există doar 2–3 cazuri în care sunt depuse câte două fragmente care provin de la aceeași piesă, aspect specific perioadei (Bejinariu, 2007, p. 72).

¹¹ Hansen, 1996-1998; *Idem*, 2013, p. 180.

¹² Petrescu-Dâmbovița, 1978, pl. 249/4, 250/7 (Zagon I: două seceri), 253/28 (Sâmbăta Nouă: o seceră), pl. 254B/4,7 (Blăjenii de Jos: o seceră), pl. 242/7 (Suatu: un topor), pl. 247B/6 (Tăuteu: un topor), pl. 217/4 (Dacia: un cuțit), pl. 230/33 (Cornești: un cuțit), pl. 230/52 (Cornești), pl. 260C/3 (Hida: o spadă), pl. 292/1 (Predeal: spadă), pl. 275C/3,4 (Slimnic); Mozsolics, 2000, pl. 10/ 9, 10, 11/9, 12/3 (Celldömök II: seceri și cuțit), 23/3 (Csorvás: seceră), pl. 53/8 (Meökövesd: seceră), pl. 55/22, 57/10 (Nádudvar: seceră și spadă), pl. 61/13 (Nagykálló: seceră), pl. 82/6 (Rohod), pl. 99/6 (Szikszó: seceră), pl. 112/6 (Újszentmargita: seceră), pl. 118/3,12,13 (Záhony: seceri), pl. 32/3, 33/1, 35/1 (Hajdúböszörmény: spade), pl. 67/2 (Nékládháza: spadă), pl. 70/14 (Pácin: lamă), pl. 84/3, 85/22, 86/2 (Románd: lamă, seceră și cuțit), pl. 92/24 (Szentés: turtă).

¹³ V. Szabó, 2011, pl. 1/3: (Bonyhát-*împrejurimi*: șapte seceri, două topoare, o spadă), pl. 2/3 (Mátraszőlős: o seceră), pl. 8/2,3 (Zsáka-*Dávid-tanya*: opt seceri, un topor, o lamă, un disc), pl. 9/ 3 (Baks-*Temetőpart I*: șapte seceri și un celt); pl. 9/4 (Baks-*Temetőpart I*: o seceră și cinci lame).

¹⁴ Nebelsick, 2000.

¹⁵ v. Brunn, 1980; Kubach, 1979; 1983, 1985; Schumacher-Matthäus, 1985; Hänsel, 1997; *Idem*, 1994, p. 371-390; *Idem*, 2005; Harding, 2000, p. 352-368.

a secerilor, a fost explicată de unii cercetători prin posibila lor apartenență la un sistem premonetar, mergându-se până la afirmația că secerile de bronz nici nu erau destinate în principal activităților agricole, ci reprezentau unități de schimb, cu valențe premonetare¹⁶. Între cele două direcții de interpretare, depozitul de la Pir oferă detalii care trimit spre o fragmentare care nu a avut rațiuni practice, ci rituale. Că nu a fost dorită obținerea unei greutăți standard este indicat cel mai bine de seceră lată a cărei rupere a fost trasată pe o anumită direcție, apoi a fost redirecționată, probabil fiindcă pe direcția inițială era prea dificil de rupt, deoarece tăietura era direcționată pe coadă (Pl. 5/1a). În final, pe cea mai mare parte din lățime, piesa a fost ruptă pe o altă porțiune decât aceea trasată. Și alte porțiuni de seceri prezintă renunțări la direcții de fragmentare preconizate inițial, trasate prin tăiere, sau chiar deja forțate prin îndoiere, fiind evident că s-a renunțat la obținerea unor cantități de metal preconizate (Pl. 3/14,15, Pl. 5/1b, 4). Cu excepția unuia dintre celturi, care are distrusă zona de la gură (Pl. 2/15), fragmentarea ne apare ca fiind produsă în zone mai ușor de rupt: îmbinarea zonei dintre tub și lamă la unul dintre celturi (Pl. 4/2), respectiv a zonei de tăiș a celturilor (Pl. 4/1,3,4,5,6) și a vârfului sau a lamei la seceri (Pl. 5). Astfel intenționalitatea deteriorării pieselor poate fi indusă atât pe baza alegerii porțiunilor ușoare de rupere, dar și pe baza obiceiului specific depozitelor din orizontul IV de a pune ca ofrandă mai multe fragmente care provin de la aceeași piesă.

2. Structura

La fel ca în cazul tratamentului aplicat pieselor, în spațiul carpatic există o analiză intensă și consistentă în ce privește modul în care sunt structurate depozitele, analize care au arătat că modul în care se asociază piesele de bronzuri în depozite nu are ca explicație diferența cronologică între aceste grupe de depozite, iar motivele deosebirelor trebuie căutate în alte domenii. Aparținând adesea unor tipuri cu arii de răspândire bine definite, unele tipuri de ofrande metalice prezintă asociații de obiecte distincte, compoziția depozitelor fiind determinată și condiționată de necesitățile, posibilitățile, preferințele și tradițiile unor grupuri umane deosebite, ce pot (sau nu) să se diferențieze cultural și etnic¹⁷. Trebuie să remarcăm că analiza asupra semnificației pieselor depuse este purtată la un nivel mult mai precaut decât în cazul interpretărilor legate de fragmentare, deși în ultimele decenii au fost realizate reale progrese. Un punct esențial de pornire a fost reprezentat de studiul Gizelei Schumacher-Mathäus, podoabele din depozite au fost discutate pornind de la apariția lor în contexte arheologice precise¹⁸. În spațiul carpatic analiza conotațiilor de conținut a depozitelor se lovește de incertitudinile pe care le aduce descoperirea întâmplătoare a majorității depozitelor și a lipsei cvasi-totale a descoperirilor funerare care ar aduce informații suplimentare la modul în care era utilizate uneltele și armele, respectiv la modul în care erau purtate podoabele și accesoriile vestimentare, prezente în depozite. Totuși

¹⁶ Somerfeld, 1994, p. 37-60; Hänsel, 2005; Primas, 1986, p. 37-40

¹⁷ În ce privește existența în spațiul carpatic a unor anumite tipuri de depozite diferențiate fără a avea la bază motive cronologice: Kacsó 1990, p. 245 și urm.; *Idem*, 1995; Hansen, 1994, *Idem*, 1995; Metzner-Nebelsick 2005, p. 328-331; Bratu, 2009.

¹⁸ Un punct esențial de pornire a fost reprezentat de studiul Gizelei Schumacher-Mathäus (1985).

aceste incertitudini sunt atenuate însă de recente recuperări de depozite cu ajutorul detectoarelor de metale sau prin săpături arheologice, mai evidente tocmai pentru perioada HaB¹⁹.

2.1. Asocierea piese-deponenți în Bronz mijlociu – Hallstatt A

Pentru depozitele din epoca mijlocie a bronzului – luând în considerare cantitatea mică de obiecte, caracterul lor individual și potrivirea constatată între numărul de arme și podoabe – s-a apreciat că acestea exprimă adesea dotări personale ale unor războinici²⁰. Individualitatea armelor de prestigiu (în special a topoarelor și a spadelor ornamentate) se consideră că reprezintă o exprimare a statutului social al unor persoane sau grupuri restrânse de persoanele din categoria înaltă a societății²¹. La depozitele din perioada Br D (orizontul de depozite II) se constată că depozitele devin considerabil mai mari, în depuneri ajung să fie incluse mai multe piese, care, așa cum s-a arătat în ultimele decenii, în numeroase cazuri sunt selectate după anumite principii. În primul rând s-a demonstrat că o selectare a pieselor se face după principiile specifice unor regiuni²². Cea mai mare parte a depunerilor dau impresia unor ofrande colective ale unor grupuri de oameni²³. În HaA (A1) obiceiurile de depozitare se schimbă din nou. Descoperirile devin extrem de complexe atât în ce privește compoziția dar și ca dimensiuni. Cele mai multe obiecte sunt acum depozitate într-o stare deteriorată sau fragmentată, bucățile de piese fiind rupte pe baza unor principii sau intenții simbolice greu perceptibile. Totuși în cadrul acestor depuneri, aparent nestructurate, răzbat câteva elemente care par a da sens unor îngrămădiri de obiecte diverse. Astfel, celturile sau alte obiecte a căror zonă de înmănușare este umplută cu fragmente au fost apreciate ca exprimări individuale în cadrul unor depuneri colective. De asemenea, faptul că numeroasele fragmente nu se îmbină pentru a recompune obiecte întregi a indus aprecierea că fragmentele de obiecte pot fi considerate cadouri pentru zei, de tipul *pars pro toto*, prin analogie cu comportamente observate în cazul ofrandelelor descoperite în preajma templelor grecești. Dintr-o altă perspectivă această proveniență a fiecărui fragment de la un obiect diferit la făcut pe Louis Nebelsick²⁴ să sugerează că materialul fragmentat ar fi putut fi împărțit într-o parte divină și o parte umană, adică un fragment dintr-o seceră sau lamă un topor, de exemplu, ar fi putut deveni o parte din depozit, în timp ce partea rămasă nedepusă a obiectului a rămas în mâinile proprietarului inițial ca un semn simbolic care a rămas să certifice participarea la acumulare (ceremonie). Acestea au fost argumente pentru a susține caracterul colectiv al depunerilor din HaA²⁵. Caracter colectiv a fost extins și la unele depuneri din Bz D, în care

¹⁹ Din datele publicate sau prezentate la conferințe menționez câteva cazuri de depozite descoperite cu detectorul de metale în nord-vestul României: depozitele de perioadă HaA de la Brâglez, Carei-Spitz, Cluj; HaB: Giorocuta, Pir. În Ungaria un număr mare de depozite au fost recuperate de echipa coordonată de Gábor V. Szabó (2011).

²⁰ Soroceanu, 2011, p. 242; Dietrich, 2013, p. 16.

²¹ David, 2002, p. 281, 412-415.

²² Hansen, 1994, p. 355-356; Kacsó, 1990; *Idem*, 1995, p. 106-113.

²³ Dietrich, 2013, p. 16

²⁴ Nebelsick, 2000, p. 169-170.

²⁵ Hansen, 1996-1998, p. 23; *Idem*, 2013, p. 178-179, Dietrich, 2013.

apar piese îmbinate și uneori fragmentate, pornind de la aceeași dorință de a individualiza o donație personală în cadrul unei ofrande colective²⁶, probabil cu intenția de a obține o valoare dorită, exprimată printr-o anumită cantitate de metal²⁷. În ce privește legarea unor depuneri de ofrande din BzD–HaA de o anumită categorie de deponenți, o primă exprimare o avem din partea lui Nikolaus Boroffka și a lui Sabin A. Luca, care pornind de la analiza Gizelei Shumacher-Matthäus (1985), consideră că depozitele compuse preponderant din podoabe (tipul Arpășel) reprezintă depuneri votive făcute probabil de femei²⁸. Carola Metzner-Nebelsick și Louis Nebelsick au făcut pentru mai multe depozite din BzD–HaA o definiție a unor componente atributive: componenta cabalină (prin elemente primare și secundare de harnașament), feminină (prin podoabe), masculină (prin arme) – componente care au fost extinse și asupra depozitelor din orizonturile V și VI²⁹. Prezența comună a componentei feminine cu aceea cabalină în cadrul ofrandelor metalice a fost pusă în legătură cu un adresant ce ar putea fi o zeiță feminină cu atribute equestre (Hera, Atena, Afodita, Demetra), adresantă care în lumea miceniană poate fi pusă pe seama zeiței Potnia³⁰. Invocând o inscripție în care este menționată oferirea unui topor Herei, Alix Hänsel pledează pentru o asociere a pieselor depuse cu deponenții mai degrabă decât cu atributele puterilor divine cărora li se adresează, dat fiind unealta, care nu este un atribut al zeiței, se leagă de deponent, despre care se menționează că era măcelar. Acestei interpretări i se asociază Florin Gogâltan și Victor Sava referindu-se la grupul de depozite care conțin depozite de podoabe din vestul României și estul Ungariei (depozitele de tip Arpășel)³¹. Cei doi autori aduc argumente pentru depunerea unor accesorii vestimentare în context ceremonial, o serie de piese de acest fel fiind considerate elemente ale unui costum ceremonial ce putea fi și masculin³². Pornind de la prezența constantă a una-două cești mai mari și mai ornamentate în serviciile de masă s-a propus ca acestea să fie interpretate ca exprimare de tipul patron–grup de clienți, exprimare care poate fi extinsă la depozitele de tip Uriu–Ópályi în care apar una–două arme proeminente (spadă, topoare special, apărătoare de braț) în cadrul unui grup mare de topare. Prezența în depozitele din nord-vestul României și nord-estul Ungariei a unor topoare cu două brațe a fost interpretată ca exprimare identitară, pe baza prezenței unor cești în servicii de vase dar și pe baza răspândirii importurilor pe un drum comercial consacrat³³.

Depunerile de servicii de vase din perioada BzD–HaA1 sunt, în general, considerate ca fiind rezultat al unor depuneri colective generate de depunerea veselei utilizate la mese festive³⁴. Aceleași mese festive pot fi deduse și în cazul unei alte

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ Ciugudean, 2010 (cu bibliografia).

²⁸ Boroffka, Luca, 1995, p. 226.

²⁹ Metzner-Nebelsick, 2005, p. 328-331.

³⁰ Chadwick, 1979, p. 410-411.

³¹ Gogâltan, Sava 2014, p. 200.

³² *Ibidem*, p. 201

³³ Marta, 2013, p. 210-214.

³⁴ V. Szabó, 2005, p. 86-87, p. 91-92.

categorii de depuneri, formată din asocierea unor vase mari cu un număr limitat de cești³⁵. Pentru regiunea estică a bazinului carpatic apropierea comparativă dintre depozitele ceramice și cele de bronzuri sunt susținute și de diacronismul comportamentului aplicat celor două categorii de piese: depuneri de vase/piese de bronz întregi unilateral dotate pentru perioada BzD, depuneri ceramice și depozite de bronzuri compozite, formate din piese fragmentate pentru perioada HaA, în timp ce pentru perioada HaB1 se revine în general la o depunere de vase/ piese de bronz întregi³⁶.

2.2. Caracterul colectiv al depozitelor din HaB

Lipsa serviciilor de masă pentru perioada HaB înlătură unul dintre indiciile oferite de un izvor paralel, care oferă argumente puternice în ce privește depunerile colective din această perioadă. Referitor la depozitele de bronzuri ale perioadei HaB se poate spune că scade mult gradul de fragmentare specific perioadei anterioare, asocierile de obiecte se răresc în mare măsură, iar multe din combinațiile întâlnite ar putea fi văzute din nou ca tezaure personale³⁷. Totuși, această legare de persoană trebuie privită diacronic, deoarece nu este atât de evidentă cum va devenii în etapele HaB2–B3, căci perioada HaB1 se remarcă prin existența multiplă, uneori în zeci de exemplare, a mai multor categorii de unelte, arme și podoabe, cum ar fi celturile, vârfurile de lance, cuțitele secerile și brățărilor³⁸. Mai ales celturile, secerile și brățărilor sunt prezente în număr de 10–40 exemplare în compoziția a numeroase depozite. Se pune problema dacă această prezență multiplă de piese poate fi interpretată ca o depunere colectivă și în etapa HaB. Lipsa unor indicii din perioadele anterioare – asamblări individuale în cadrul unor depuneri colective³⁹, servicii de vase oferite după mese/ritualuri colective – lasă loc mai multor posibilități de interpretare referitoare la prezența cumulărilor piese de același fel (spre exemplu aceea a asocierii lor unui număr corespunzător de adresanți ai ofrandelor). Cazul a trei seceri și a unui topor de la Pir (Pl. 4/2, 5/1, 2, 3), dar și în alte cazuri, face ca aparent existența unei participări colective la depunere să nu poată fi indusă prin sugestia lui L. Nebelsick⁴⁰, potrivit căreia materialul fragmentat de la aceeași piesă ar fi putut fi împărțit într-o parte destinată divinității și o parte păstrată la deponenți. Însă sub anumite aspecte ansamblul fenomenului de depozitare din orizontul IV, atât prin unele elemente structurale ale sale⁴¹, dar și prin continuarea fragmentării, poate fi privit ca o moștenire tradițională a unor ritualuri din perioada precedentă. Diminuarea intensității fragmentării și diminuarea depunerii de turte de bronz pe parcursul orizontului IV, iar apoi lipsa acestor obiceiuri pe parcursul orizonturilor

³⁵ Marta, 2007, p. 8, nota 46; Marta, 2013, p. 200, 204.

³⁶ Marta, 2013, p. 209, 212-2013.

³⁷ Dietrich, 2013.

³⁸ Metzner-Nebelsick, 2005, p. 321.

³⁹ Excepții: un grup de verigi prinse de o brățară din depozitul de la Săcuieni (Petrescu-Dîmbovița, 1977, pl. 315/23), veriga din urechiușa unui celt la Soatu (*Ibidem*, pl. 323/2), verigă de aur cu două mici fragmente atașate (*Ibidem*, pl. 331/16).

⁴⁰ Nebelsick, 2000, p. 169-170.

⁴¹ În depozitele din orizontul IV continuă să fie prezente categorii de piese (uneori și aceleași tipuri) din orizontul anterior, dar și anumite detalii structurale: preponderența binomului celt/seceră, continuarea depunerii (diminuate) a fragmentelor de turte de bronz.

V și VI, lasă să se întrevadă o diminuare treptată a cutumelor și canoanelor din etapa III, prin reflectare materială și prin conținutul de semnificație. Pierderea treptată a semnificațiilor unor ritualuri, în speță a valorii testimoniară a fragmentelor păstrate din piese depuse, ar fi de natură să explice depunerea tuturor fragmentelor de la mai multe piese din orizontul IV și, în același timp, să lase loc ideii de continuare a participărilor colective la ofrande.

Dincolo de prezența multiplă a unor tipuri de piese în cadrul depozitului de la Pir, și a multor depozite contemporane, pot fi remarcate mai multe filoane poziționale care asigură în final indicii referitoare la interpretarea ofrandelor metalice. În primul rând subliniem observația Olimpiei Bratu, potrivit căreia binomul topor (celt)/seceră străbate ca un fir roșu depunerile din bronzul târziu carpatic, asocierea lor fiind frecventă și în combinația unor depozite mai complexe⁴². Venit din depozitele moldo-transilvănene de tip Ruginoasa–Cara, asocierea unui număr mare de celturi cu seceri continuă să fie extrem de frecventă în marile depozite din perioada HaA și este prezentă cu o mare intensitate pe parcursul perioadei HaB. Perioada HaB1–2 este perioada de apogeu a asocierii armelor cu uneltele, tipul depozițional mutându-se către nordul bazinului carpatic, în Ungaria, Ucraina și vestul României. Un prim tip evidențiat fiind acela al asocierii unui număr mare de piese, atât din categoria armelor cât și a uneltelor; caracteristic pentru ele fiind depunerea împreună a celturilor, a spadelor sau vârfurilor de lance sau a secerilor cărora li se adaugă în această combinație dălțile, celturile ciocan și cuțitele⁴³. Analizele structurale întreprinse de Olimpia Bratu, care pornesc de la funcționalitatea pieselor, se opresc într-o anumită notă pozitivistă⁴⁴, care necesită a fi continuată prin nuanțări cu finalități antropologice. Astfel, combinația pieselor în aceste mari depozite se realizează după unele elemente repetitive, care corespund următorului model pozițional: un număr mai mare de celturi asociat cu un număr mai mic de seceri (de obicei fragmentate) și un număr limitat de vârfuri de lance (1–3 exemplare). Numărul mare al depozitelor carpatice, care se integrează acestui model (25 de depozite), vine în completarea unui model depozițional deja propus pentru această perioadă, format doar din celturi (reprezentat de un număr de 17 depozite identificate pe teritoriul României)⁴⁵. O variantă a acestui model este reprezentată de un număr mai mic de depozite (un număr de 8), cu o compoziție comună, care diferă doar din faptul că numărul celturilor este depășit de numărul secerilor⁴⁶.

⁴² Bratu, 2009, 110-120.

⁴³ *Ibidem*, p. 113.

⁴⁴ Gogâltan, Sava, 2014, p. 196.

⁴⁵ Soroceanu, 1995, p. 191-192.

⁴⁶ Petrescu-Dîmbovița, 1977: p. 121-122, pl. 286/23-27 (Cenad: 5 topoare, 13 seceri, 1 vârf de lance, 1–4 spade), pl. 287; p. 133-134, pl. 316-317, 318/1-6 (Sălard: 4 topoare, 23 seceri, bușe de car etc.), p. 139, pl. 333-335 (Visuia: 3 topoare, 12 seceri, 2 cazane), p. 138, pl. 336/6-13, 337, 338/1-3 (Zagon I: 8 topoare, 16 seceri, ceașcă etc.); Mozsolics, 2000: p. 60-61, pl. 66 (Nagyrábe II: 5 topoare, 15 seceri, 1 vârf de lance, 1 spadă etc.), p. 56, pl. 56-60 (Nádudvar II: 20 topoare, 25 seceri, 5 vârfuri de lance, 4 fragmente de spadă, de la cel puțin două exemplare etc.), p. 83-84, pl. 105-106 (Tiszaeszlár: 7 topoare, 14 seceri și fragmente seceri, 3 vârfuri de lance, 1 spadă etc.), p. 91-92, pl. 117-118 (Záhony: 10 topoare, 16 seceri, 5 vârfuri de lance etc.).

În realitate, numărul depozitelor care corespund modelului propus ar putea fi mai mare având în vedere că prezența limitată a vârfurilor de lance (1–3 exemplare) ar fi putut duce la nerecuperarea acestora, în cadrul numeroaselor depozite cu vârfuri de lance lipsă, dar care au în compoziția parțială (?) un număr mare de topoare – număr mai mic de seceri, acestea din urmă, de obicei fragmentate (12 depozite)⁴⁷. Intenția de a depune un număr limitat de vârfuri de lance este evidențiată și la depozitele destul de numeroase (în număr de 10) în care lipsesc secerile, însă vârfurile de lance, care se asociază cu grupări de securi, sunt, de asemenea, în număr mic (1–3 exemplare)⁴⁸.

2.3. Obiecte reprezentative pentru elite în depozitele de bronzuri din spațiul carpatic

Pentru deslușirea posibilelor semnificații ale modelului depozitional constituit din celturi–seceri–vârfuri de lance trebuie adăugat că aceste obiecte sunt asociate cu un număr limitat de arme prestigiu: spade, pumnale, vârfuri de lance lungi (prezentate *infra*). Funcția acestor arme ca obiecte de prestigiu este în general acceptată în narativa epocii bronzului, argumentată fiind prin raritatea lor și prin asocierea în inventarul unor morminte cu obiecte valoroase. Recent, chiar și unele analize metalurgice susțin că mai multe arme din cadrul unor ofrande metalice sau bunuri din morminte au avut funcția de primară de etalare a statutului social, aparținând sferei de lux și de reprezentare, aceste arme nefiind de fapt folosite direct în lupte⁴⁹. În legătură cu prezența unor elite pot fi puse în primul rând depozitele cu vase mari de bronzuri, așa numitele “tezaure ceremoniale”⁵⁰. Condițiile de descoperire a unor depozite care

⁴⁷ Petrescu-Dîmbovița, 1977: p. 131, pl. 308/9-14, 309, 310/1-5 (Josani: 18 topoare, 11 seceri etc.), p. 132, pl. 313 (Noul Săsesc: 16 topoare, 5 seceri etc.), p. 135, pl. 322 (Suatu: 24 topoare, 4 seceri, 2 spade, verigă), p. 135, pl. 323/5-9 (Șieu II: 6 topoare, 5 seceri); Mozsolics 2000: p. 55, pl. 50 (Mérk: 6 topoare și 3 seceri, etc.), p. 59, pl. 61, (Nagykálló: 11 topoare, 3 seceri), p. 59-60, pl. 62-65 (Nagyrábé: 13 topoare, 7 seceri etc.), p. 64, pl. 70/4-14, 71 (Pácin III: 16 topoare, 3 seceri, o spadă, 1 cazan, 1 torques etc.), p. 64-65, pl. 72 (Pap: 10 topoare, 3 seceri, 1 sabie), p. 66, pl. 74-75 (Polgár: 11 topoare, 5 seceri etc.), p. 78-79, pl. 96-97 (Szentés IV: 40 topoare, 4 seceri etc.), p. 90-91, pl. 116 (Véstő: 14 topoare, 1 seceră).

⁴⁸ Petrescu-Dîmbovița, 1977: p. 123, pl. 289/8-17, 290/1-9 (Dîrja: 30 celturi, 1 vârf de lance, o lamă spadă, 9 turte de bronz), p. 133, pl. 314/13-19 (Porumbenii Mari: 6? topoare, 1 vârf de lance), p. 125, pl. 293 (Zlatna II: 7 topoare, 1 vârf lance), p. 127, pl. 302/18-20; 303/1-4, 6-11, 13 (Cetea: 9 celturi, 2 vârfuri de lance lungi, posibil toartă de vas 303/9 etc.), p. 131, pl. 310/7-16, 311, 312, (Moigrad I: 5 topoare, 3 vârfuri de lance, spadă, fragmente de cazane și cești etc.), p. 133, pl. 315/3-26 (Săcuieni: 5 topoare, 2 vârfuri de lance, pumnal etc.), p. 142, pl. 347/8-16 (Glod: 9 topoare, 2 vârfuri de lance). Mozsolics, 2000: p. 77, pl. 92 (Szentés I: 12 topoare, 1 vârf de lance, vas de bronz etc.), p. 80-81, pl. 100-101 (Taktakenéz: 12 celturi, 2 vârfuri de lance lungi, 2 vârfuri de lance scurte, apărător de braț etc.), p. 81 pl. 102 (Terpes: 9 topoare, 1 vârf de lance).

⁴⁹ Săbii, sulite și pumnale (Čivilytě, 2009). O opinie complet opusă este prezentată de Mödinger, 2011.

⁵⁰ În perioada câmpurilor de urne vasele de bronz apar în morminte (de obicei de bărbați, uneori însă și de femei) împreună cu arme (Hansen, 1994, p. 117), fiind de multe ori asociate unor elite sociale (Jockenvögel, 1974, p. 37). Pentru vasele de bronz din spațiul carpatic (cazane, situle, cești), asocierea în cadrul unor servicii de vase și condițiile de descoperire ne

conțin cești arată folosirea și a acestor vase pentru ocazii deosebite și indică o legătură a lor cu mediul masculin prin prezența alături de arme (coifuri, spade)⁵¹. Pentru spațiul carpatic asocierea ceașcă-războinic se întrevine atât în depunerile ceramice, dar și în puținele morminte din epoca târzie a bronzului descoperite în zona de est a spațiului carpatic⁵². Elemente ale costumelor ceremoniale (fibule, falere, pandantive) sunt constant asociate ritualurilor de depunere a ofrandelor, pentru mai multe perioade istorice și regiuni geografice, uneori fiind depuse extatic în cadrul ceremoniilor sau jertfelor. Florin Gogâltan și Victor Sava⁵³ fac această asociere pentru epoca târzie a bronzului din spațiul carpatic, pornind de la prezența a numeroase podoabe și accesorii vestimentare care formează depozitele de tip Arpășel. În ce privește pandantivul discoidal ajurat de la Pir, aprecierea sa ca o piesă cu totul specială poate fi adusă în discuție din perspectiva rarității sale în regiune⁵⁴, a considerării sale ca obiect exotic sosit de la distanță mare⁵⁵, dar și a încărcăturii simbolice pe care o poartă aceste piesă⁵⁶. Însăși vârful de lance este o piesă care pare a sublinia rangul sau categoria socială, dat fiind că apare ca piesă atribuită elitelor, adesea ca reflectare a echipamentului militar specific unor războinici⁵⁷. Legătura vârf de lance-elită conducătoare este evidențiată pentru orizontul IV de depozite în care vârfuri de lance sunt în asociere cu coifuri în depozitele de la Sâg și Șoarș⁵⁸ și în asociere vase de bronzuri (depozite ceremoniale)

arată că nu numai depunerea ci și folosirea lor anterioară probabil ar trebui pusă în legătură cu ceremonii legate de jefre, cu consumarea ritual sau festivă a mâncării (Soroceanu, 2008, p. 160, 186).

⁵¹ *Ibidem*, p. 52.

⁵² Marta, 2013, p. 203-206.

⁵³ Gogâltan, Sava, 2014, p. 200-201.

⁵⁴ Este singura piesă cunoscută în cadrul seriei de depozite Moigrad-Tăuteu (orizontul IV de depozite), în seria Hajdúböszörmény fiind prezent tot printr-o singură piesă, în depozitul Celldömölk-Saghegy IV (Mozsolics, 2000, pl. 22/10). Un număr limitat de piese sunt prezente în Slovacia (Furmanek, 1980, pl. 4/ 89, 91-94) și Moravia (Salaš, 2005, pl. 393/ 5).

⁵⁵ Pandantivele din Moravia, Slovacia și Ungaria marchează etape intermediare de pătrundere spre zona transilvană, dat fiind că pandantivele ajurate cu spițe (4-8) au ca zonă de maximă răspândire regiunea sud-alpină, până spre centrul Italiei și regiunea nord-alpină, cu zona de concentrare a descoperirilor pe teritoriul Elveției și spre est până pe teritoriul Sloveniei (Wels-Weyrauch, 1978, p. 27, taf. 9/125-133; *Idem*, 1991, 60-61, taf. 18/388-390; Audouze-Courtois, 1970, pl. 21/4, 22/ 52, 23/ 2-5; Teržan, 2008, pl. 64-65).

⁵⁶ "Popularitatea" motivului roților cu spițe este reflectată de larga sa difuzare cronologică și geografică. Strămoșii tipologici direcți sunt considerați a fi acele cu cap rotund, tipice Culturii tumulare, iar pe parcursul perioadei târzii a Câmpurilor de urne, atât acele și pandantivele în formă de roți au devenit din ce în ce mai populare și au intrat în inventarul arheologic al unor morminte sau depozite metalice, asociate fiind cu alte obiecte impregnate cu valoare simbolică ridicată (spre exemplu depozitul de la Coste del Marano, Italia). În mod tradițional, motivul roților cu spițe este pus în legătură directă cu simbolului solar, vehiculat între civilizațiile din Orient și Europa.

⁵⁷ Bratu, 2009, p. 81.

⁵⁸ Petrescu-Dîmbovița, 1977, pl. 318/3-14, 319, 320, 321, 324/1-9.

în depozitele: Sâg⁵⁹, Gușterița I⁶⁰, Egyek⁶¹, Pap⁶², Velem-Szentvid II⁶³.

2.4. Modelul depozițional de la Pir și semnificațiile lui

În primul rând se poate constata că în majoritatea depozitelor de tipul topoare–seceri–vârfuri de lance (15 depozite din 25), cele trei categorii se asociază cu piese care pot fi puse în legătură cu obiecte specific elitelor, valoarea specială a acestor piese în depuneri fiind indicată și de prezența lor în număr mic (Tab. 1).

Astfel nouă depozite au în compoziție arme de prestigiu: spade (Cluj-Napoca, Mezökövesd, Hida, Celldömölk, Karcag, Szarvas), pumnale (Mezökövesd, Nádudvar, Rohod), lance lungă⁶⁴ (Mezökövesd). Indicii ale prezenței unor persoane de rang social înalt sunt oferite pentru unele depozite de prezență în număr redus a unor: coifuri (Șoarș), fibule (Cornești, Girișul Român, Egyek, Hajdúszavát, Karcag), pandantiv ajurat (Pir), vase de bronz (Egyek, Hajdúszavát, Karcag, Nádudvar I). Intenția de a sublinia prezența elitelor în depunerile colective din HaB este amplificată de prezența în număr limitat (de obicei singular sau în pereche) a acelorași piese specifice elitelor în depozitele de tip: topoare–celturi–vârfuri de lance în care secerile sunt preponderente⁶⁵, topoare–vârfuri de lance⁶⁶ sau topoare–seceri⁶⁷. După cum s-a arătat vârfurilor de lance în sine vin a sublinia prezența elementelor de elită, cu atât mai mult cu cât în modelul depozițional propus (dar și în general) sunt prezente într-un număr de 1–3 exemplare (cu rare excepții).

⁵⁹ Petrescu-Dîmbovița, 1977, pl. 318/9-14, 319, 320, 321.

⁶⁰ *Ibidem*, pl. 348/1-6.

⁶¹ Mozsolics, 2000, pl. 28-29.

⁶² *Ibidem*, pl. 73, pl. 114-115.

⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ Lancea lungă poate fi considerată armă de prestigiu fiind piesă rară și dificil de turnat (cf. Hansen, 2013, p. 186).

⁶⁵ Spade (Cenad, Nagyrábé, Nádudvar), vase de bronz (Visuia, Zagon I), bucușe de car (Sălard).

⁶⁶ Spade (Dârja, Moigrad I), vârfuri lungi de lance (Cetea, Taktakenéz), vase de bronz (Cetea, Moigrad I, Szentes I), pumnal (Săcuieni), brățară plurispiralică (Taktakenéz).

⁶⁷ Spade (Suatu, Pácin III, Pap), vase de bronz (Pácin III), torques (Pácin III).

	A	B	C	D	E	F
1	Jupalnic	9	2	3		Petrescu-Dîmbovița, 1978, pl. 220B
2	Variaș	3	1	1	2 cuțite	<i>Ibidem</i> , pl. 221 E
3	Arad II	23	8	2	16 brățări, 1 daltă, 1 turtă	<i>Ibidem</i> , pl. 223, 224, 225A
4	Bancu	15	9	2	5 brățări	<i>Ibidem</i> , pl. 225C-226A
5	Cluj-Napoca II	6	1	1	1 sabie	<i>Ibidem</i> , pl. 228
6	Cornești	34	8	3	4 săbii, o fibulă, o centură , 3 cuțite, 7 fierăstraie, 4 dălți, 9 brățări, 10 turte	<i>Ibidem</i> , pl. 229-231A
7	Șoarș	5	1	1	2 coifuri	<i>Ibidem</i> , pl. 243B
8	Șpálnaca I	37	33	1	2 cuțite, o daltă, 4 fierăstraie, 10 brățări, bare și turte	<i>Ibidem</i> , pl. 244-247A
9	Zagon II	13	3	6	3 verigi	<i>Ibidem</i> , pl. 250B-251A
10	Hida	10	10	3	2 spade	<i>Ibidem</i> , pl. 259C-260A
11	Girișul Român	7	2	2	o fibulă , 7 fierăstraie, o daltă, 8 bare longitudinale, 6 bucăți bare	<i>Ibidem</i> , pl. 259C-260A
12	Sărvăzel	3	1 sau 3	1	o turtă	Iercoșan, Némethi, 1991, pl.1-2
13	Ciceu-Corabia	9 sau 10	7 sau 8	1	2 cuțite, 2 dălți, ac, fragmente de lanț, verigi, bucăți de tablă	Marinescu, 1979, 52 pl. 1-2; <i>Idem</i> , 2002, 25.
14	Balmazújváros	10	3	1	2 dălți, 5 verigi, o turtă de bronz	Mozsolics, 2000, pl. 4
15	Celldömök II	17	10 + 32 fg.	2	2 spade cu 2 teci, plăci decorative , 7 cuțite, 2 dălți, 25 brățări, 6 verigi	<i>Ibidem</i> , pl. 8

	A	B	C	D	E	F
16	Egyek	6	5	2	cazan, 8 cești, 2 fibule, 4 brățări, verigi, fierăstrău	Mozsolics, 2000, pl. 27-29
17	Hajdúszovát	5	3	3	1 cazan	<i>Ibidem</i> , pl. 39
18	Karcag	15	7	8	2 spade, cazan, fibule, brățări, cuțite, turte	<i>Ibidem</i> , pl. 44-45
19	Mezőkövesd	6	8	3	pumnal, spirală dublă, 6 brățări	<i>Ibidem</i> , pl. 53-54
20	Nádudvar I	11	1 sau 2	2	pumnal, ceașcă, 4 turte de bronz	<i>Ibidem</i> , pl. 55
21	Nyírtura	12	1	3	o turtă	<i>Ibidem</i> , pl. 69
22	Prád - Várhegy	10	3	2	4 torquesuri, 3 fibule, 3ace, o verigă	V. Szabó, 2011, pl. 4/6
23	Rohod III	10	6 sau 8	1	un pumnal	Mozsolics, 2000, pl. 80, 81
24	Szarvas	10	1	1	o spadă, 3 brățări	<i>Ibidem</i> , pl. 91
25	Pir	23	6	3	pandantiv	

Tab.1. Depozitele de bronzuri din orizontul IV, care includ combinația: număr mare de topoare – număr mai mic de seceri – număr limitat de vârfuri de lance. În coloana “alte categorii de piese” sunt subliniate obiectele care pot fi puse în legătură cu elitele.

Legendă:

A – Depozit (localitate)

B – Securi

C – Seceri

D – Vârfuri de lance

E – Alte categorii de piese

F – Bibliografie

Depozitul de la Pir, și în general seria depozitelor Moigrad-Tăuteu/Haidúböszörmény, se impune a fi judecate în contextul social-politic al fazei clasice a culturii Gáva (faza a II-a, HaA2–HaB). Pentru această perioadă, în regiunea cuprinsă între Tisa și Carpații Orientali, funcționează un număr mare de așezări fortificate. Multe dintre acestea au dimensiuni impresionante, iar în cazul în care au fost investigate mai intens, cel puțin o parte a lor au oferit elemente caracteristice unor centre de putere. La așezările la care au fost prezervate mai bine sistemele de fortificație, sau care au fost investigate prin cercetări geomagnetice, s-a constatat că elementele de fortificație aveau dimensiuni impresionante, construite prin consumarea unei imense energii sociale. În cazul depozitului de la Pir, acesta a fost îngropat la o distanță de doar 2,5 km față de așezarea de la Andrid, a **cărei** sistem de fortificație a avut o lungime de 1660 m⁶⁸. Legătura dintre așezarea fortificată din valea joasă și depozitul de pe terasa înaltă poate fi acceptată, cel puțin sub aspectul vizibilității dintre cele două puncte. Prezența unor piese exotice în depozitul de la Pir poate fi pusă pe seama rutei de transport a sării din nordul Transilvaniei spre Câmpia Panonică, bine documentată pentru perioada medievală⁶⁹. Pentru perioada HaA2–HaB, alături de alte bunuri exotice, traseul acestui drum comercial ne apare a fi controlat de fortificațiile de la Andrid, Căuaș, Derșida, Șimleul Silvaniei, Moigrad și Dej. Elitele din zona Văii Ierului par să dispună de bogății imense generate de controlul asupra rutelor comerciale pe care erau vehiculate materiile prime din Carpați (sare, cupru, aur)⁷⁰ și din faptul că erau amplasate în zone extrem de bogate în resurse alimentare⁷¹. Este de așteptat că aceste bogății să fi fost râvnite de alte comunități, iar pe plan intern să fi generat o competiție între persoanele care urmăreau să își asigure controlul bogățiilor și apanajul de a le distribui în sânul societății. În acest sens sunt vizibile oglindirile materiale ale unor strategii sociale complexe care urmăreau prezervarea controlului comunității asupra bogăției și, în același timp, constituiau pretext și ocazie de afirmare sau consolidare a statului social al elitelor care încercau să controleze cât mai profund societatea. În zona de nord-vest a României aceste aspecte transpar cel mai bine în cazul așezării de la Căuaș (situată la o distanță de 17 km de Pir). În primul rând, comunitatea a fost implicată într-un vast proiect defensiv în care aceasta a construit un sistem de fortificare format din val cu palisadă (pe anumite porțiuni și șanț) cu o lungime de 3034 m⁷². În al doilea rând, s-a impus o ordonare pe rânduri a tuturor construcțiilor din așezare, între ele rămânând drumuri,

⁶⁸ Marta *et alii*, 2010, p. 133.

⁶⁹ Iambor, 1982, p. 81-82. Cele mai numeroase vestigii referitoare la exploatarea sării de la Băiel Figa (nordul Transilvaniei) datează în secolele XII–IX îHr, în secțiunea XV fiind descoperită chiar ceramică de tip Gáva (Cavruc, 2011, 5; Cavruc *et alii*, 2014, p. 154-156).

⁷⁰ Spre exemplu depozitul de bare de aur de la Căuaș (Kacsó, 2014) a avut, potrivit investigațiilor mele recente, aprox. 1200 grame de aur. În legătură cu traseul acestei rute de transport a sării pot fi puse și unele depozite cu asocieri extravagante de piese (vase de bronz ceremoniale, coifuri, săbii): Sâg, Moigrad, Pișcolt și, probabil, Haidúböszörmény, Haidúszarvat, Haidúsámson, Mariapócs și Egyek.

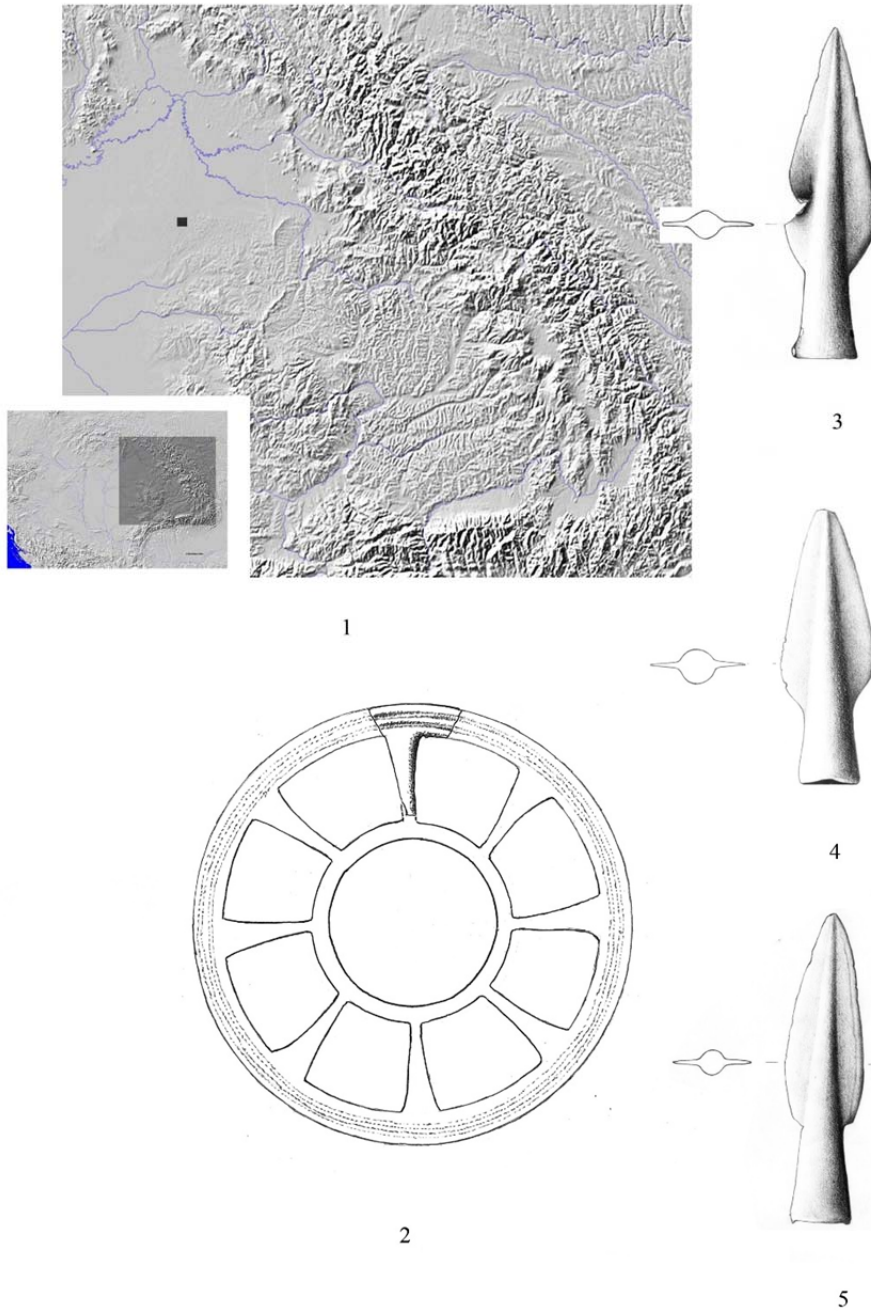
⁷¹ Marta *et alii*, 2010, p. 123-124.

⁷² *Ibidem*, p. 131.

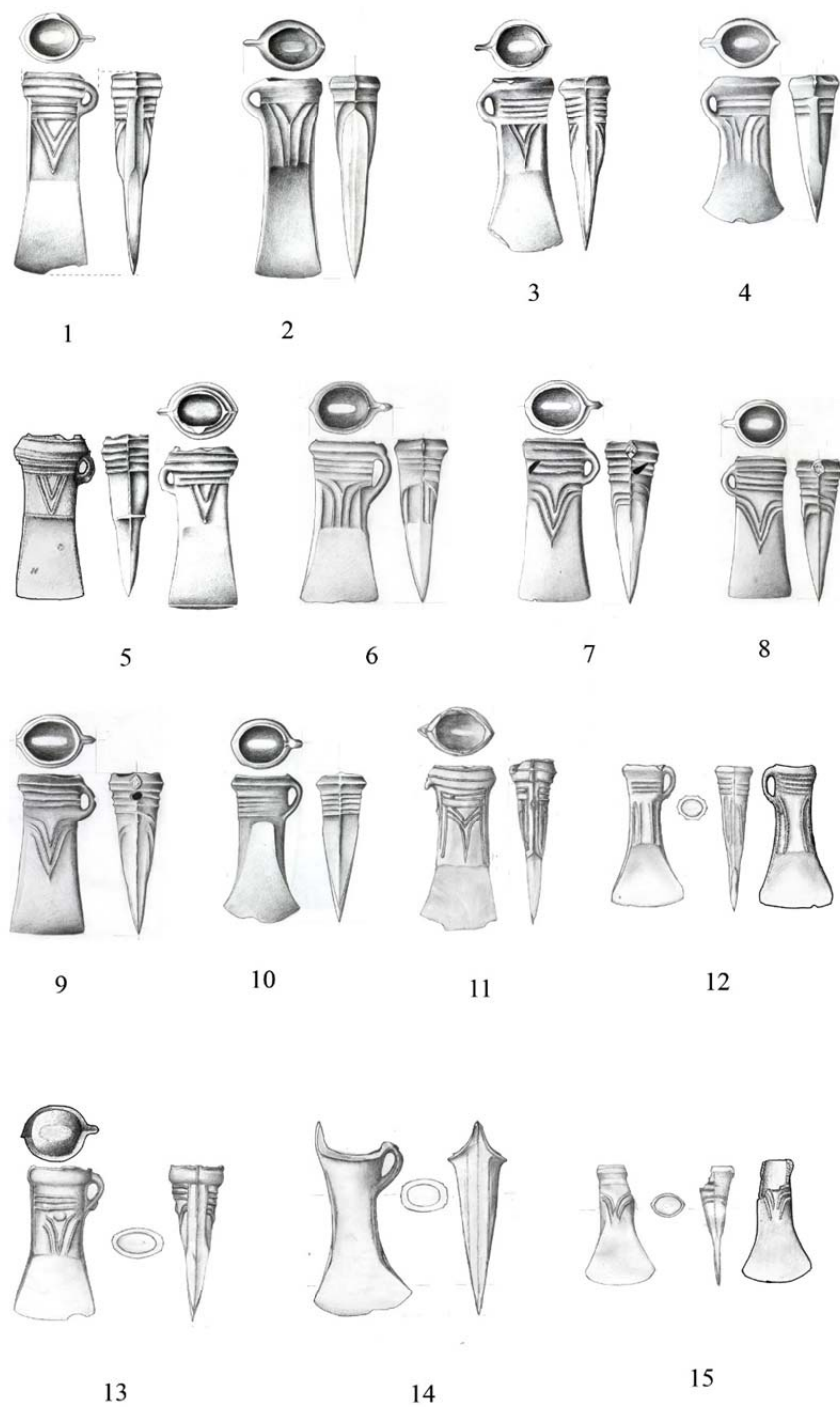
între care unele erau trasate mai larg⁷³. Nu se poate exclude că această structurare elaborată a așezării nu avea finalități din perspectiva unei utilizări mai eficiente a spațiului din interiorul așezării. Însă nu se poate exclude nici faptul că această ordonare a spațiului interior de la începuturile așezării a avut loc sub o îndrumare “de sus”, cu scopul de a afișa puterea, prin capacitatea de a raționaliza și civiliza spațiul din interior, în opoziție cu manifestările incontrollabile din exterior. În această notă bivalentă considerăm că este necesar să apreciem și depozitele de bronzuri din perioada HaA2–HaB1. Pe de o parte, ofrandele metalice au reprezentat obiecte sacrificate prin îngropare în scopul de a obține contra-daruri de la zei, într-o acțiune de tipul *do, ut des*; pe de altă parte, ofrandele metalice sau dorit a fi un mijloc de exprimare în domeniul relațiilor sociale. Oferirea de cadouri pentru zei în cadrul unor ceremonii erau ocazii de a afișa capacitatea extraordinară a unor persoane de a renunța la mari bogății, în scopul de a le investi în relația cu zeii. În cazul unor ceremonii publice, practic, în același timp, era etalat statutul și rangul acelor care donau surplusul. Ca și în cazul altor strategii sociale (construcții de fortificații și structurare de așezări), la care este greu de delimitat componenta funcțională (apărare, utilizare eficientă a spațiului din așezare) de componenta de afirmare a statutului social prin “inginerii sociale”, și în cazul depozitelor de bronzuri ultimul element este dozat cu o componentă religioasă, de factură contractuală (darul dat zeilor – contra-darului primit/așteptat de la zei). Privite lucrurile chiar dintr-o perspectivă funcționalistă – și în condițiile în care primul impuls al oferirii ofrandelor ar fi fost indus de necesitatea de afirmare la un anumit moment a statutului social –, pretextul și “ambalajul” gestului era exprimat în fața comunității ca fiind unul de factură religioasă. Nesocotirea voinței divine și jignirea zeilor nu erau aspecte menite a fi asumate nici în particular – și cu atât mai puțin în public, în condițiile în care societatea avea de fapt nevoie de lideri capabili să investească averi mari în relația cu zeii.

În final, revenind la depozitul de la Pir, este rezonabil să constatăm că un anumit tip de comportament social și anumite activități repetitive pot justifica o standardizare reflectată sub forma dovezilor materiale rămase în structura depozitului. Repetarea practicilor de depunere (fragmentarea, modul de aranjare) și repetarea selecției pieselor pe baza unor canoane dezvăluie o codificare în spatele căreia averea era distrusă cu scopul de a obține grație divină și era afișată ostentativ cu scopul de a obține sau menține un statut social. Regia rituală includea o componentă religioasă și conținea o componentă socială, ultima nefiind probabil mascată, ci etalată ostentativ. În ceremonie, sacrul și profanul se completeau într-un act în care un capital economic era aparent nimic, dar practic era transformat într-un capital simbolic.

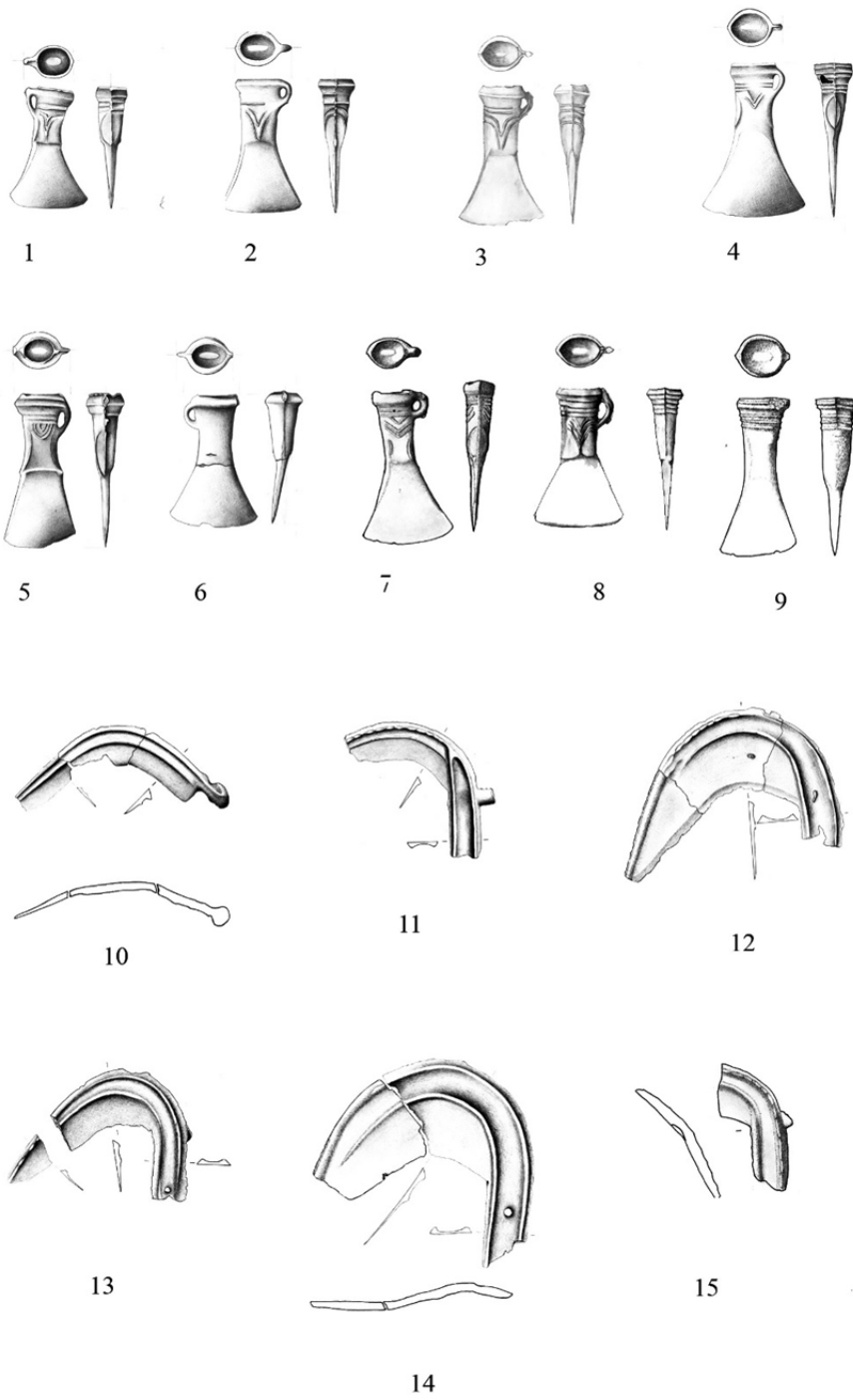
⁷³ Kienlin *et alii*, 2012, p. 87-88, pl. 14-15.

Pl. 1. Piese din depozitul de bronzuri de la Pir (scara $\frac{1}{2}$, desene Bakai János).

Pl. 2. Piese din depozitul de bronzuri de la Pir (scara ¼, desene Bakai János).

Pl. 3. Piese din depozitul de bronzuri de la Pir (scara $\frac{1}{4}$, desene Bakai János).

1

2

3

4

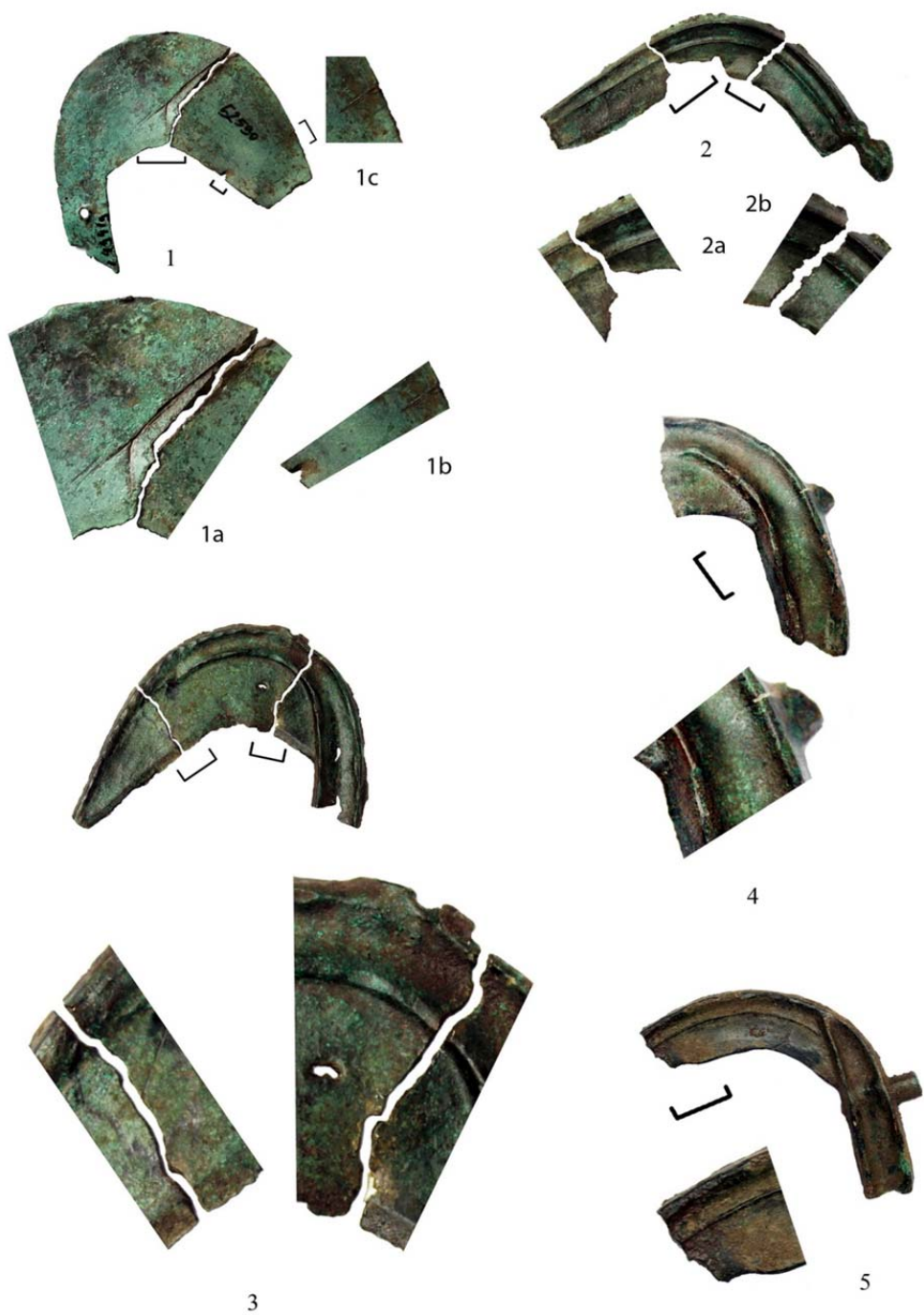

5

6

Pl. 4. Depozitul de bronzuri de la Pir. Detalii despre deteriorarea pieselor.

Pl. 5. Depozitul de bronzuri de la Pir. Detalii despre fragmentarea secerilor.

BIBLIOGRAFIE

- Audouze, Courtois, 1970 Audouze, F.; Courtois, J. C., *Les Epingles du Sud-Est de la France (Départements Drôme, Isère, Hautes-Alpes, Savoie, et Haute-Savoie)*, Prähistorische Bronzefunde, Abteilung XIII, Band 1, C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1970, 74 pg., ISBN 3 406 00747 3.
- Boroffka, Luca, 1995 Boroffka, Nikolaus; Luca, Sabin A., *Archäologische Metallfunde aus der Schulsammlung Beliu, Kr. Arad*, În: Soroceanu, Tudor (ed), *Bronzefunde aus Rumänien*, Prähistorische Archäologie in Südösteuropa, 10, Wissenschaftsverlag Volker Spiess, Berlin, 1995, 331 pg., ISBN 3-89166-182-7; p. 225-228.
- Bratu, 2009 Bratu, Olimpia, *Depuneri de bronzuri între Dunărea mijlocie și Nistru în secolele XIII-VII a. Chr*, Ed. Renaissance, București, 2009, 479 pg., ISBN 978-973-8922-69-3.
- v. Brunn, 1980 von Brunn, Wilhelm Albert, *Eine Deutung spätbronzezeitlicher Hortfunde zwischen Elbe und Weichsel*, În: *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 61 (1980), Römisch-Germanische Kommission des Deutschen Institutes für Archäologie Frankfurt am Main, Zabern, Mainz, 1981, 369 pg., ISBN 3805306555; p. 91-150.
- Cavruc et alii, 2014 Cavruc, Valeriu; Buzea, Dan Lucian; Kovács, Adela; Zăgreanu, Radu, *Cercetările arheologice de la Băile Figa în anii 2013-2014. Secțiunea XV. Raport preliminar. (Archaeological researches in the Băile Figa site 2013-2014)*, În: *Angustia*, 17-18, 2014, p. 151-180.
- Čivilytė, 2009 Čivilytė, Agnė, *Wahl der Waffen. Studien zur Deutung der bronzezeitlichen Waffendeponierungen im nördlichen Mitteleuropa*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, 167, Universität Heidelberg. Institut für Ur- und Frühgeschichte, Teil 1-2, R. Habelt, Bonn, 2009, VIII + 622 pg. + [76] pg. pl., ISBN 978-3-7749-3619-5.
- Chadwick, 1979 Chadwick, John, *Die mikenische Welt*, Philipp Reclam, Stuttgart, 1979, 270 pg., ISBN 3150102820.
- Ciugudean, 2010 Ciugudean, Horia, *Piese de aur din depozitul Cugir I și relația lor cu sistemele metrologice din Bronzul târziu (The Gold Rings of the Cugir Hoard and their Relation to the Late Bronze Age Weight Systems)*, În: *Apulum*, 47, 2010, p. 23-40.
- Ciugudean, Ciută, 2008 Ciugudean, Horia; Ciută, Marius, *Piese de bronz preistorice din colecția muzeului din Alba Iulia. (Prehistoric bronze objects in the collection of the museum of Alba Iulia)*, În: *Apulum*, 45, 2008, p. 345-356.

- David, 2002 David, Wolfgang, *Studien zu Ornamentik und Datierung der bronzezeitlichen Depotfundgruppe Hajdúsámson-Apa-Ighiel-Zajta*, Teil 1, Bibliotheca Mvsei Apvlensis, XVIII, Muzeul Național al Unirii, Verlag ALTIP SA, Alba-Iulia, 2002, 509 pg, ISBN 973-8141-38-9.
- Dietrich, 2013 Dietrich, Oliver, *Learning from „scrap“ about Late Bronze Age hoarding practices. A biographical approach to individual acts of dedication in large metal hoards*, În: *EAA Student Award Paper 2013. The European Archaeologist. Issue No. 40*: Winter 2013/14, pp. 14-17.
- Furmánek, 1980 Furmánek, Václav, *Die Anhänger in der Slowakei*, În: *Prähistorische Bronzefunde*, Abteilung XI, Band 3, C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1980, 61 pg. + 44 pl.
- Gogâltan, Sava 2014 Gogâltan, Florin; Sava, Victor, *Depozitul de bronzuri de la Lipova, jud. Arad*, În: *Terra Sebus. Acta Musei Sabiensis*, 6, 2014, p. 183-209.
- Hänsel, 1997 Hänsel, Bernhard, *Gaben an die Götter – Schätze der Bronzezeit Europas-Ein Einführung*, În: Hänsel, Alix; Hänsel, Bernhard (Hrgs), *Gaben an die Götter-Schätze der Bronzezeit Europas*, Ausstellungskatalog, Berlin, 1997, 241 pg, ISBN 3-88609-201-1.
- Hansen, 1994 Hansen, Svend, *Studien zu den Metalldeponierungen während der älteren Urnenfelderzeit zwischen Rhônetal und Karpatenbecken*, Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie, Rudolf Habelt GmbH, Bonn, 1994, 613 pg. ISBN 37749 26581.
- Hansen, 1996-1998 Hansen, Svend, *Migration und Kommunikation während der späten Bronzezeit. Die Depots als Quelle für ihren Nachweis*, În: *Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne*, N.S., 40-42, 1996-1998, pp. 5-28.
- Hansen, 2005 Hansen, Svend, *Über bronzezeitliche Horte in Ungarn - Horte als soziale Praxis*. În: Horejs, Barbara (ed), *Interpretationsraum Bronzezeit: Bernhard Hänsel von seinen Schülern gewidmet*, Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie, 121, Rudolf Habelt GmbH, Bonn, 2005, 618 pg., ISBN3-7749-3378-2; p. 211-230.
- Hansen, 2013 Hansen, Svend, *Bronze Age Hoards and Their Role in Social Structure: a Case Study from South-West Zealand*, În: Bergerbrant, Sophie; Sabatini, Serena (eds), *Counterpoint: Essays in Archaeology and Heritage Studies in Honour of Professor Kristian Kristiansen*, British Archaeological Reports, International Series, 2508, Oxford, 2013, ISBN 978 1 4073 1126 5; p. 179-191.
- Harding, 2000 Harding, Anthony, *European Societies in the Bronze Age*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000, 552 pg., ISBN 0521 35 477 9.

- Iambor, 1982 Iambor, Petru, *Drumuri și vămi ale sării din Transilvania în perioada feudalismului timpuriu*, În: *Acta Musei Napocensis*, XIX, p. 75-87.
- Iercoșan, Németi 1991 Iercoșan, Neța; Németi, János, *Depozitul de bronzuri de la Sărvăzel (jud. Satu Mare)*, În: *Thraco-Dacica*, XII, 1-2, 1991, p. 57-61.
- Kacsó, 1990 Kacsó, Carol, *Piese inedite din depozitul de bronzuri de la Crăciunești / Unveröffentlichte Stücke aus dem Bronzehort van Crăciunești*, În: *Studii de Istorie Veche și Arheologie*, 41, 1990, p. 235-250.
- Kacsó, 1995 Kacsó, Carol, *Der Hortfund von Arpășel, Kr Bihor*, În: Soroceanu, Tudor (ed), ***Bronzefunde aus Rumänien***, Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, Band 10, Wissenschaftsverlag Volker Spiess, Berlin, 1995, 331 pg., ISBN 3-89166-182-7; p. 81-130.
- Kienlin *et alii*, 2012 Kienlin, Tobias L.; Marta, Liviu; Schramm, Patric; Rung, Eugen, *Results of the geophysical survey in the swamp fortification of the Gava culture at Căuaș-Sighetiu in the Ier Valley, North-Western Romania*, În: *Satu Mare. Studii și Comunicări*, 8/1, 2012, p. 83-100.
- Kubach, 1979 Kubach, Wolf, *Deponierungen in Mooren der südhessischen Oberrheinebene*, În: *Jahrbuch des Institutes für Vorgeschichte der Universität Frankfurt a. M (1978-1979)*, p. 189-310.
- Kubach, 1983 Kubach, Wolf, *Bronzezeitliche Deponierungen im Nordhessischen sowie im Wesser-und Leinebergland*, În: *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz*, 30, 1983, p. 113-159.
- Kubach, 1985 Kubach, Wolf, *Einzel- und Mehrstückdeponierungen und ihre Fundplätze*, În: *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 15, 1985, p. 179-185.
- Marinescu, 1979 Marinescu, George, *Depozitul de bronzuri de la Ciceu-Corabia*, În: *Acta Musei Porolissensis*, 3, 1979, p. 51-57.
- G. Marinescu, 2002 Marinescu, George, *Bronzuri descoperite în nord-estul Transilvaniei*, În: *Revista Bistriței*, XVI-2, 2002, p. 25-46.
- Marta, 2007 Marta, Liviu, *Groapa 154 din așezarea de la Lazuri. O depunere de obiecte aflată în legătură cu producerea berii preistorice?* În: *Satu Mare. Studii și Comunicări*, Seria Arheologie, XXII-XXIV/1, 2007, p. 111-129.
- Marta, 2013 Marta, Liviu, *The deposition of cups from Medieșu Aurit. Expressions of identity in the Carpathian area in the Late Bronze Age / Depunerea de cupe de la Medieșu Aurit. Exprimări identitare în bronzul târziu carpatic*, În: *Satu Mare. Studii și Comunicări*, Seria Arheologie, XXIX/I, 2013, p. 199-220.
- Marta *et alii*, 2010 Marta, Liviu; Kienlin, L. Tobias; Rung, Eugen; Schramm, Patric, *Recent Archaeological Research on the Bronze Age*

- Fortified Settlements of the Ier Valley, North-Western Romania*,
 În: Horejs, Barbara; Kienlin, L. Kienlin (Hrsg), ***Siedlung und Handwerk – Studien zu sozialen Kontexten in der Bronzezeit: Beiträge zu den Sitzungen der Arbeitsgemeinschaft Bronzezeit auf der Jahrestagung des Nordwestdeutschen Verbandes für Altertumsforschung in Schleswig 2007 und auf dem Deutschen Archäologen-kongress in Mannheim 2008***, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, 194, Habelt, Bonn, 2010, 394 pg.; p. 121-138.
- Mayer, 1977 Mayer, Eugen Friedrich; ***Die Äxte und Beilein Österreich***, În: *Prähistorische Bronzefunde*, Abteilung IX, Band 9, C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1977, 295 pg. + 141 pl., ISBN 3406007708.
- Metzner-
Nebelsick,
1994 Metzner-Nebelsick, Carola, *Die früheisenzeitliche Trensenentwicklung zwischen Kaukasus und Mitteleuropa*, În: Peter Schauer (Hrsg), ***Arcäologische Untersuchungen zum Übergang von der Bronze- und Eisenzeit zwischen Nordsee und Kaukasus***, Ergebnisse eines Kolloquiums in Regensburg 28.- 30. Oktober 1992, Regensburger Beiträge zur Prähistorischen Archäologie, 1, Universitätsverlag Regensburg GMBH, in Kommission [bei] R. Habelt, Bonn, 1994, X + 450 pg., ISBN 3-930480-20-4; p. 383-447.
- Metzner-
Nebelsick,
2002 Metzner-Nebelsick, Carola, ***Der „thrako-kimmerische“ Formenkreis aus der Sicht der Urnenfelder- und Hallstattzeit im südöstlichen Pannonien***, 1-2, Vorgeschichtliche Forschungen, 23, Verlag Marie Leidorf GmbH, Rahden/Westf., 2002, 726 pg., ISBN 3-89646-505-8.
- Metzner-
Nebelsick,
2005 Metzner-Nebelsick, Carola, *Despre importanța cronologică și cultural-istorică a depozitelor din România în epoca târzie a bronzului și în epoca timpurie a fierului*, În: Soroceanu, Tudor (Hrsg), ***Bronzefunde aus Rumänien (II). Beiträge zur Veröffentlichung und Deutung bronze- und älterhallstattzeitlicher Metallfunde in europäischem Zusammenhang – Descoperiri de bronzuri din România (II). Contribuții la publicarea și interpretarea descoperirilor de metal din epoca bronzului și din prima vârstă a fierului în context european***, Ed. Accent, Bistrița–Cluj-Napoca, 2005, 502 pg., ISBN 9738445817; p. 317-342.
- Mödlinger,
2011 Mödlinger, Marianne, ***Herstellung und Verwendung bronzezeitlicher Schwerter Mitteleuropas. Eine vertiefende Studie zur mittelbronze- und urnenfelderzeitlichen Bewaffnung und Sozialstruktur***, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn, 2011, 275 pg., ISBN 978 3 7749 3689 8.

- Nebelsick, 2000 Nebelsick, Louis; Asunder, Rent, *Ritual Violence in Late Bronze Age Hoards*, În: Pare, C. F. E. (ed), *Metals Make the World go Round. The Supply and Circulation of Metals in Bronze Age Europe. Proceedings of a conference held at the University of Birmingham in June 1997*, Oxbow Books, Oxford, 2000, vii + 279 pg., ISBN 1 84217 019 8; p. 160-175.
- Mozsolics, 2000 Mozsolics, Amália, *Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte von Hajdúböszörmény*, Románd und Bükkszentlászló, *Prähistorische Archäologie in Südösteuropa*, 17, Oetker Voges, Kiel, 2000, 108 pg. + 127 pl, ISBN 3-335305-00-1.
- Németi, 1999 Németi, János, *Repertoriul arheologic al zonei Careiului*, Bibliotheca Thracologica, XXVIII, București, 1999, 237 pg, ISBN 973-98829-8-6.
- Pare, 1998 Pare, Christopher, *Beiträge zum Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit in Mitteleuropa*, Teil I: *Grundzüge der Chronologie im östlichen Mitteleuropa (11–8 v. Chr)*, În: *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*, 45, 1998, p. 293-433.
- Petrescu-Dâmbovița, 1961 Petrescu-Dâmbovița, Mircea, *Date noi cu privire la depozitul de la Tăuteni*, În: *Arheologia Moldovei*, I, 1961, p. 81-114.
- Petrescu-Dâmbovița, 1977 Petrescu-Dâmbovița, M[ircea]., *Depozitele de bronzuri din România*, Ed. Academia de Științe Sociale și Politice a Republicii Socialiste România, București, 1977, 390 pg.
- Petrescu-Dâmbovița, 1978 Petrescu-Dâmbovița, Mircea, *Die Sichel in Rumänien: mit Corpus der jung- und spätbronzezeitlichen Horte Rumäniens*, Prähistorische Bronzefunde, Abteilung XVIII, Band 1, Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1978, IX + [1] + 189 pg. și 300 pl., ISBN 3406007724.
- Primas, 1986 Primas, Margarita, *Die Sichel in Mitteleuropa*, Prähistorische Bronzefunde, Abteilung XVIII, Band 2, C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1986, 206 pg.+146 pl., ISBN 3 406 30501 6.
- Salaš, 2005 Salaš, Milan, *Bronzové depoty střední až pozdní doby bronzové na Moravě a ve Slezsku*, I-II, Brno, 2005, 532 pg. + 499 pl., ISBN 80-7028-211-8.
- Schumacher-Matthäus, 1985 Schumacher-Matthäus, Gizela, *Studien zu bronzezeitlichen Schmucktrachten im Karpatenbecken. Ein Beitrag zur Deutung der Hortfunde im Karpatenbecken*, Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte, Band 6, Mainz, 1985, 266 pg + 77 pl., ISBN 9783805308281.
- Sommerfeld, 1994 Sommerfeld, Christoph, *Gerätegeld Sichel. Studien zur monetären Struktur bronzezeitlicher Horte im nördlichen Mitteleuropa*, Vorgeschichtlichen Forschungen, Band 19, Walter de Gruyter, Berlin–New York, 1994, 78 pg. + 63 pl., ISBN 3-11-0

- 12928-0.
- Soroceanu, 1995 Soroceanu, Tudor, *Der Bronzefund von Gîrbău, Kr. Cluj*, În: Soroceanu, Tudor (ed), ***Bronzefunde aus Rumänien. Prähistorische Archäologie in Südösteuropa***, Wissenschaftsverlag Volker Spiess, Berlin, 1995, 331 pg., ISBN 3-89166-182-7; p. 197-211.
- Soroceanu, 2008 Soroceanu, Tudor (ed), ***Bronzefunde aus Rumänien. III. Die vorskythenzeitlichen Metallgefäße im Gebiet des heutigen Rumänien / Descoperiri de bronzuri din România. III. Vasele de metal prescitate de pe actualul teritoriu al României***, Biblioteca Muzeului Bistrița, Seria Historica, 16, Ed. Accent, Bistrița, Cluj-Napoca, 2008, 341 pg. + 82 pl., ISBN 9738445817, 9789738445819.
- Soroceanu, 2011 Soroceanu, Tudor, *Le guerrier des Carpates à l'âge du Bronze. Particularités régionales et traits communs continentaux*, În: Baray, Luc; Honegger, Matthieu; Dias-Meirinho, Marie-Hélène (eds), ***L'armement et l'image du guerrier dans les sociétés anciennes: de l'objet à la tombe***, Actes de la Table ronde internationale et interdisciplinaire Sens, CEREP, 4-5 juin 2009, Éditions Universitaires de Dijon, Collection Art, Archéologie et Patrimoine, Dijon, 2011, 370 pg., ISBN 2915611947; p. 227-272
- V. Szabó, 2011 V. Szabó, Gábor, *Spätbronzezeitliche Bronzefundorte im Siedlungskontext – Neue Forschungsergebnisse Ostungarn*, În: Berecki, Sándor; Németh, E. Rita; Rezi, Botond (eds), ***Bronze Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș. 8–10 October 2010***, Bibliotheca Mvsei Marisiensis, Seria Archaeologica, IV, Ed. Mega, Târgu Mureș, 2011, 380 pg., ISBN 978-606-543-156-0; p. 335-356.
- Teržan, 1995 Teržan, Biba (Hrsg), ***Hoards and individual Metal Finds from the Eneolithic and Bronze Age in Slovenia***, Band I, Katalogi in Monografije – Catalog et Monographiae, Narodnae Muzej, Ljubljana, 1995, 413 pg. +180 pl., ISBN 961-6169-04-1.
- Teržan, 1996 Teržan, Biba (Hrsg), ***Hoards and individual Metal Finds from the Eneolithic and Bronze Age in Slovenia***, Band II, Katalogi in Monografije – Catalog et Monographiae. Narodnae Muzej, Ljubljana, 1995, 281 pg., ISBN 961-6169-05-X.
- Wels-Weyrauch, 1978 Wels-Weyrauch, Ulrike, *Die Anhänger und Halsringe in Südwestdeutschland und Nordbayern*, Prähistorische Bronzefunde, Abteilung XI, Band 1, C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1978, 213 pg. + 122 pl., ISBN 3406007716.
- Wels-Weyrauch, 1991 Wels-Weyrauch, Ulrike, ***Die Anhänger in Südbayern***, Prähistorische Bronzefunde, Abteilung XI, Band 5, Franz Steiner, Stuttgart, 1991, 130 pg. + 69 pl., ISBN 3515055568.